

Галузяк В. М.,

кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки
Вінницький державний педагогічний університет імені М. Коцюбинського

Постановка проблеми. Гуманізація й демократизація сучасної школи пов'язується з впровадженням у навчально-виховну практику особистісно орієнтованого підходу, який акцентує увагу на розвитку особистісного потенціалу вихованців – їх здатності свідомо, самостійно і творчо визначати власний життєвий шлях, нести відповідальність за свій вибір. Особистісний розвиток учнів, у свою чергу, можливий лише за умови відповідного рівня особистісної зрілості педагога. Як зазначає Р.Бернс, для правильного особистісного розвитку дітей необхідно передусім, щоб учителі самі володіли адекватною особистісною організацією [1, с. 350]. Якими б педагогічними методиками і прийомами не володів учитель, він повинен, перш за все, виступати у взаємодії з учнями як зріла особистість, вільна від психологічних комплексів, відкрита для співпраці, налаштована на діалог і порозуміння. У зв'язку з цим саме розвиток особистісної зрілості майбутніх учителів має стати одним із пріоритетних завдань у процесі їх професійної підготовки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розвиток особистісної зрілості майбутніх учителів вимагає переосмислення традиційних орієнтирів їх підготовки, які зазвичай вбачаються в формуванні різних аспектів предметної компетентності, вдосконаленні методичної майстерності, оснащенні студентів арсеналом засобів педагогічного впливу тощо. Потрібне не звичне «вдосконалення сфери професійних знань, умінь і навичок», а розробка засобів педагогічної підтримки особистісного становлення майбутніх учителів. У зв'язку з цим у психолого-педагогічних дослідженнях і педагогічній практиці намітилася тенденція переходу від традиційних методів підготовки вчителів, спрямованих переважно на вдосконалення їх методичної майстерності та предметної компетентності, до соціально-психологічних, психотехнічних і навіть психотерапевтичних, які створюють умови для загального особистісного становлення студентів. Обґрунтовано теоретичні засади застосування різних інтерактивних практик у професійній підготовці майбутніх учителів: соціально-психологічного тренінгу (Б. Девятко, Л. Петровська та ін.), навчально-тренувальних груп (Ю. Ємельянов), активного соціального навчання (Г. Ковальов), активного соціально-психологічного навчання (Т. Яценко), відеотренінгу (Х. Міккін), професійного вчительського тренінгу (А. Маркова), професійно-педагогічного тренінгу (С. Єлканов, В. Кан-Калик, В. Кузнецов, О. Леонт'єв), тренінгу педагогічної взаємодії (В. Ясвін), акмеологічного тренінгу (О. Ситников), рефлексивного тренінгу (В. Анікіна) тощо.

Останнім часом у вітчизняній і зарубіжній педагогіці з'явилась низка досліджень, спеціально присвячених проблематиці становлення різних аспектів зрілості педагога: соціальної (В.В. Радул), громадянської (Т.П. Мироненко), професійної (О.В. Андрієнко). У декількох дисертаційних роботах розглядається феномен особистісної зрілості вчителя: О.В. Темрук вивчала психологічні особливості розвитку особистісної зрілості майбутнього вчителя у процесі професійної підготовки [6]; Г.Ю. Кравець досліджувала педагогічні умови прояву особистісної зрілості майбутніх учителів у навчально-виховному процесі [3]. На думку останньої, підвищення особистісної зрілості студентів педагогічних ВНЗ можливе за таких умов: організації навчально-виховного процесу як діалогічної взаємодії його суб'єктів, у ході якої збагачується їх досвід рефлексії на основі розвитку ціннісного ставлення до себе, інших і світу в цілому; розробки освітньої програми, реалізація якої дає змогу студентам розкривати сенс вільного соціально-професійного розвитку; застосування спеціально розробленої системи методів і форм навчальної та позанавчальної виховної діяльності. Погоджуючись з ідеями дослідниці щодо важливості діалогізації навчально-виховного процесу та збагачення рефлексивного досвіду студентів, ми водночас вважаємо, що розвиток особистісної зрілості майбутніх учителів потребує формування у педагогічному вищому навчальному закладі цілісного освітнього середовища, яке стимулює суб'єкту активність і забезпечує можливості для вільного самовизначення студентів, вияву їх суб'єктності, реалізації індивідуальних нахилів і потреб.

Метою статті є з'ясування характеристик освітнього середовища як фактору особистісного розвитку майбутніх учителів у педагогічному ВНЗ.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на те, що поняття «освітнє середовище», «виховне середовище» вже досить тривалий час використовуються у педагогіці, поки що відсутнє однозначне трактування їх змісту. Відповідно до одного з сучасних тлумачень, освітній простір – «місце» в соціумі, де суб'єктивно задаються відношення і зв'язки, організовується діяльність різних систем, спрямованих на розвиток та соціалізацію індивіда [4, с. 63]. Запровадження цього терміну в науковий обіг пов'язане з відмовою від поширеного раніше в педагогіці лінійного уявлення про навчально-виховний процес як свого роду нормативну траєкторію, якою повинен рухатися вихованець.

Аналіз педагогічної літератури дає підстави виокремити три загальні підходи до розуміння сутності освітнього середовища:

- 1) як частини соціального середовища, в якій функціонує певний педагогічно доцільний спосіб життєдіяльності [4];
- 2) як динамічної мережі взаємопов'язаних педагогічних подій, що створюються колективними й індивідуальними суб'єктами різного рівня і впливають на особистісне становлення педагогів і вихованців [1];
- 3) як доцільно організованого педагогічного простору, що оточує вихованця або об'єднання вихованців [5].

Останній підхід передбачає розрізнення, з одного боку, стихійного середовища (природа, техніка, люди, телебачення, Інтернет тощо) як певної природно-соціальної даності, що постійно впливає на свідомість і підсвідомість особистості, з іншого боку, – освітнього (навчально-виховного) середовища як результату цілеспрямованої педагогічної діяльності. Створення освітнього середовища потребує визначення його основних компонентів, моделювання зв'язків між ними, а також включення вихованців у систему цих зв'язків. Лише в цьому випадку можна очікувати, що освітнє середовище стане вагомим чинником особистісного розвитку вихованців. У контексті такого підходу структурним елементом освітнього середовища вважається освітня установа, а основним способом його створення – взаємодія різних суб'єктів, що діють у його межах і керуються єдиними педагогічними завданнями і принципами. На наш погляд, такий підхід найбільшою мірою відповідає специфіці організації освітнього середовища, спрямованого на особистісний розвиток студентів у педагогічному вищому навчальному закладі. Спираючись на нього, освітнє середовище ми розглядаємо як спеціально сконструйований і структурований комплекс предметних і соціальних умов, які створюються у вищому педагогічному навчальному закладі і забезпечують широкі можливості для ініціювання й вияву різних форм суб'єктної активності майбутніх учителів.

Характер освітнього середовища визначає його розвивальний потенціал, можливість або неможливість бути джерелом впливів, спрямованих на особистісний розвиток майбутнього вчителя в педагогічному ВНЗ. Спосіб організації освітнього середовища задається теоретико-методологічними підходами до побудови педагогічного процесу і місцем

його суб'єктів у постановці та реалізації навчально-виховних завдань. Так, освітній простір може будуватися на антропологічному або функціональному підходах, наповнюватися технократичним або гуманітарним змістом, мати монологічну або діалогічну спрямованість. Завдання педагогічної освіти й еталонні характеристики учителя можуть задаватися соціумом і тим самим виступати як зовнішні по відношенню до студентів, а можуть конструюватися на рівні суб'єктивної реальності і визначати індивідуальну траєкторію особистісно-професійного розвитку. Педагогічні впливи на студентів можуть мати суб'єкт-об'єктний характер, спрямований на привнесення у внутрішній простір особистості студента нормативних професійних якостей, або суб'єкт-суб'єктний характер, що актуалізує у майбутнього вчителя ставлення до себе як до джерела особистісно-професійного становлення.

Розвивальний потенціал освітнього середовища визначають суб'єкти педагогічного процесу і характер стосунків між ними. Він не виникає сам по собі ні в приміщенні навчального закладу завдяки простому облаштуванню інтер'єру і модифікації навчального обладнання, ні окремо в середовищі викладачів або студентів. Особистісно розвивальне освітнє середовище формується в результаті синтезу всіх компонентів і взаємодії всіх суб'єктів педагогічного процесу. Саме характер такої взаємодії визначає приналежність освітнього середовища до того чи іншого типу.

Для класифікації і аналізу типів освітнього середовища доцільно звернутися до методики «векторного моделювання», запропонованої В.А. Ясвіним [7]. Згідно з нею взаємодія суб'єктів педагогічного середовища можна представити як єдність управління і самоуправління в системах «викладач – студент», «студент – студент», «викладач – викладач», «викладач – адміністрація» і т. д. Якщо для суб'єктів управління виокремити полярні критеріальні характеристики «творчість – догматизм», а для суб'єктів самоуправління «автономність – залежність», то на векторному перетині цих позицій можна отримати чотири типи освітнього середовища: творчо-автономний, догматично-залежний, догматично-автономний, творчо-залежний.

Творчо-автономне освітнє середовище має місце при поєднанні творчої позиції суб'єктів управління і автономної позиції суб'єктів самоуправління. Протилежне до нього, догматично-залежне середовище, утворюється на перетині догматичної позиції управління і залежної позиції самоуправління. Під творчою позицією управління мається на увазі орієнтація керівництва на творчі можливості кожного суб'єкта і створення умов для їх вільного розвитку, під догматичною – очікування беззаперечного наслідування і виконання нормативних вимог. Автономна позиція самоуправління розуміється як самостійність суджень, вчинків, дій, можливість вибору і прояву ініціативи, залежна – як повністю регульована ззовні поведінка або діяльність.

Творчо-залежне освітнє середовище має місце за поєднання творчої позиції суб'єктів управління і залежної позиції суб'єктів самоуправління. Така ситуація складається при мотиваційній або процесуальній неготовності студентів до автономної творчої поведінки, з одного боку, і неспроможності викладачів актуалізувати внутрішньоособистісні механізми (ціннісні установки, потреби, рефлексивні процеси) творчого саморозвитку студентів – з іншого.

Догматично-автономне освітнє середовище характеризується поєднанням догматичної позиції суб'єктів управління з автономною поведінкою суб'єктів самоуправління. За таких умов суб'єкти управління втрачають контроль над ситуацією і не можуть передбачити результати стихійних процесів, які відбуваються в освітньому середовищі.

Аналіз результатів психолого-педагогічних досліджень і власні спостереження дають підстави стверджувати, що найбільшим потенціалом щодо особистісно-професійного розвитку майбутніх учителів володіє творчо-автономне освітнє середовище, в якому стимулюються різні форми суб'єктної активності студентів, а педагогічна взаємодія набуває характеру полісуб'єктного діалогу.

Можна виокремити наступні функції творчо-автономного освітнього середовища педагогічного ВНЗ:

- адаптаційну, що забезпечує відповідність можливостей освітнього середовища індивідуальним потребам його суб'єктів (фізіологічним, у безпеці, в повазі і визнанні, у перетворювальній діяльності, у професійному зростанні, в самоактуалізації творчого потенціалу);
 - культуротворчу, що забезпечує культурну ідентифікацію майбутніх педагогів, становлення їх як суб'єктів загальної і професійної культури в процесі активного освоєння і творення норм взаємодії з самим собою, з іншими людьми, навколишнім світом;
 - професійно-орієнтаційну, зумовлену спрямованістю педагогічного процесу на профіль майбутньої діяльності студента, оволодіння професією в єдності нормативних вимог до неї та індивідуальних можливостей суб'єкта;
 - розвивальну, пов'язану із забезпеченням можливостей для особистісно-професійного становлення студентів у контексті індивідуальної освітньої траєкторії, формуванням творчих якостей як передумови наближення до своєї вершини в професійній і особистісній самореалізації;
 - індивідуальну, що полягає в реалізації індивідуальних освітніх стратегій студентів за рахунок різноманітності видів навчального обладнання, варіативного змісту освіти, способів і рівнів його освоєння;
 - інформаційну, що забезпечує надання відкритого доступу до інформації в усьому різноманітті її форм, створення умов для інтерактивної інформаційної взаємодії;
 - корекційну, пов'язану з рефлексивним освоєнням студентами професії і себе в ній, посиленням ролі рефлексії в самоорганізації діяльності, якнайповнішим розкриттям особистісного потенціалу.
- Аналіз психолого-педагогічних досліджень, присвячених проблематиці моделювання освітніх систем, дає підстави виокремити низку істотних характеристик творчо-автономного освітнього середовища:
- системність: цілісність освітнього середовища, забезпечена єдністю персонального, інтерперсонального, інформаційного, діяльнісного і предметного підпросторів;
 - функціональна доцільність: цілеспрямоване створення культурно-освітньої реальності, що відповідає запитам суспільства та сприяє самореалізації суб'єктів, забезпечує можливості для автономної творчої поведінки у сфері освіти і професійної діяльності;
 - синергічність: функціонування освітнього середовища на основі самоорганізаційних процесів і їх гнучкого регулювання;
 - особистісно-орієнтована взаємодія: довіра до особистості, її можливостей, здібностей, відповідальності, відкритість до спілкування, співпраці, спільної дії, діалогу;
 - оптимальність просторової організації: зручність засобів і способів облаштування освітнього середовища для ефективного здійснення різних видів діяльності студентів;
 - відкритість: постійна готовність освітнього середовища до трансформації, самозмін, оновлення, чутливість до прогресивних інновацій;
 - варіативність: множинність індивідуально-вибіркових шляхів входження в освітній простір і взаємодії з ним, диверсифікація змісту, технологій, структури педагогічного процесу;
 - динамічність: здатність до оперативного переструктурування компонентів освітнього середовища.

Висновок. Таким чином, творчо-автономне освітнє середовище є структурованою педагогічною реальністю, яка

характеризується функціональною доцільністю, системністю будови, синергічністю, особистісною орієнтованістю, оптимальністю просторової організації, відкритістю, варіативністю і динамічністю, відповідає потребам студентів у професіоналізації в контексті індивідуального освітнього запиту. На цій підставі творчо-автономне освітнє середовище розглядається нами як оптимальне для розвитку особистісно-професійної зрілості майбутніх учителів у педагогічному ВНЗ.

Резюме. З'ясовано характеристики освітнього середовища як фактору особистісного розвитку майбутніх учителів у педагогічному ВНЗ. Окреслено основні підходи до розуміння сутності освітнього середовища. Запропоновано трактування освітнього середовища як спеціально сконструйованого і структурованого комплексу предметно-соціальних умов, що забезпечують можливості для ініціювання й вияву різних форм активності студентів. На основі методики «векторного моделювання» визначено чотири типи освітнього середовища: творчо-автономний, догматично-залежний, догматично-автономний, творчо-залежний. Виокремлено функції й істотні характеристики творчо-автономного освітнього середовища, які визначають його особистісно розвивальний потенціал. **Ключові слова:** освітнє середовище, особистісна зрілість, особистісно-професійний розвиток, підготовка майбутніх учителів.

Резюме. Определены характеристики образовательной среды как фактора личностного развития будущих учителей в педагогическом вузе. Очерчены основные подходы к пониманию сущности образовательной среды. Предложена трактовка образовательной среды как специально сконструированного и структурированного комплекса предметно-социальных условий, обеспечивающих возможности для инициирования и проявления различных форм активности студентов. На основе методики «векторного моделирования» определены четыре типа образовательной среды: творчески-автономный, догматически-зависимый, догматически-автономный, творчески-зависимый. Выделены функции и существенные характеристики творчески-автономной образовательной среды, которые определяют ее личностно развивающий потенциал. **Ключевые слова:** образовательная среда, личностная зрелость, личностно-профессиональное развитие, подготовка будущих учителей.

Summary. Descriptions of educational environment are certain as a factor of personality development of future teachers in the pedagogical institute. The basic going is outlined near understanding of essence of educational environment. Interpretation of educational environment is offered as the specially constructed and structured complex of in-social terms, providing possibilities for initiation and display of different forms of activity of students. On the basis of methods of «vectorial design» four types of educational environment are certain: creatively-autonomous, dogmatically-dependent, dogmatically-autonomous, creatively-dependent. Functions and substantial descriptions of creatively-autonomous educational environment, which determine her personality developing potential, are distinguished. **Keywords:** educational environment, personality maturity, personality-professional development, preparation of future teachers.

Література

1. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс. – М., 1986. – 420 с.
2. Григорьев Д.В. Создание воспитательного пространства: событийный подход / Д.В. Григорьев // Современные гуманитарные подходы в теории и практике воспитания. – Пермь: ИТОП РАО, 2001. – С. 66 – 76.
3. Кравец Г.Ю. Педагогические условия проявления личностной зрелости студентов в учебно-воспитательном процессе вуза: дис. ... канд. пед. н.: 13.00.01 / Г.Ю. Кравец. – Иркутск, 2005. – 182 с.
4. Мануйлов Ю.С. Воспитание через среду / Ю.С. Мануйлов // Воспитательная работа в школе. – 2008. – № 8. – С.21-27.
5. Новикова Л.И. Школа и среда. – М.: Знание, 1985. – 80 с.
6. Темрук О.В. Розвиток особистісної зрілості майбутнього вчителя у процесі професійної підготовки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 19.00.07 / О.В. Темрук. – Київ, 2006. – 26 с.
7. Ясвин В.А. Образовательная среда: от моделирования к проектированию / В.А. Ясвин. – М.: Смысл, 2001. – 365 с.